

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИДА УЧРОВЧИ АРХЕТИПЛАР ТАСНИФИ

Эшбоева Тилланисо Нурёғди қизи

*ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
илмий институтининг таянч докторанти,
Тошкент, Ўзбекистон
tillaniso@mail.ru*

Аннотация: Мақолада ўзбек фольклорида учровчи архетиплар “Гўрўғлининг туғилиши” ва “Гўрўғлининг болалиги” достонларидаги образ мисолида таҳлилга тортилиб, уларнинг архетип образ сифатидаги талқинлари ва моҳияти хусусида сўз юритилган.

Таянч сўзлар: архетип образ, архетип мотив, алп архетипи, антиқаҳрамон архетипи, кўмакчи образлар архетипи, донишманд чол, кампир ва ёр архетипи, хаос ва космос архетип мотиви.

Abstract: *The article analyzes the images in the epics "Birth of Goroguli" and "Childhood of Goroguli", and talks about their interpretations and essence as archetypal images.*

Key words: *archetypal image, archetypal motif, alpine archetype, antipodal archetype, auxiliary image archetype, wise old man, old woman archetype, chaos and cosmos archetypal motif.*

“Архетип” сўзи юнон тилидан олинган бўлиб, архе – ибтидо ва тайпес – образ маъноларини англатади. Бу тушунча дастлаб Афлотун, сўнг Августин томонидан илоҳиётга доир атама сифатида қўлланилган [3;1]. “Архетип” – бу янги атама эмас, – дейди Карл Густав Юнг ўзининг “Руҳ ва афсона” китобида, – чунки у ҳатто Августиндан олдин ишлатилган ва классик “ғоялар” тушунчаси билан синонимга эга эди. Сорпус Ҳерметисум учинчи асрда “архетипик нур” деб Худони тасвирланган”[2;67]. Демак, айтишимиз мумкинки, архетип инсониятнинг дунё ҳақидаги, тириклик ҳақидаги дастлабки тасаввурлари, дастлабки ибтидоий образларидир. Бу тасаввурлар инсониятнинг онгости сезимлари натижасидир.

Архетип луғавий маъносига кўра “илк образ, илк модел” тушунчасини ифодалайди. Архетипни инсон руҳиятида яшаб келаётган энг қадимги даврлардан бери дунёни қабул қилиш билан боғлиқ умумий тасаввурларнинг ягона моделидир, деб таърифлаш мумкин. Архетип авлодлардан авлодга ўтиб келаётган онгимиздаги дунёни қабул қилиш шакллари дир. Архетиплар асосан инсонларнинг тушлари, инсониятнинг илк тасаввур маҳсули бўлмиш мифлар, фольклор намуналари ва бадий асарларда учрайди. Ўзбек фольклорида ва адабиётида турли архетип образ, архетип мотив, архетип сюжет ва архетипик тасвир воситалари учрайди.

Ўзбек фольклоридаги архетипларни қуйидагича тасниф этдик:

I. **Архетип образлар:** архетип образларнинг энг кенг тарқалган типи –эпик қаҳрамон типидир. Унинг ўзи қуйидаги кўринишларни ўз ичига олади.

Эпик қаҳрамон тип

1. Асосий қаҳрамон	Алп	Антиқаҳрамон
2. Кўмакчи қаҳрамон	Эпик от, Дўст\рақиб	Ёр
3. Воситачи қаҳрамонлар	Ҳомий эранлар	-

II. **Архетип мотивлар.**

III. **Архетип сюжет.**

IV. **Архетип тасвирий воситалари.** Мазкур тасниф ўзига эпик формулаларни қамраб олади. Эпис формулаларнинг ўзини эса қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

a) Доимий эпитет, рамз, тимсол, кўчимлар

b) Анъанавий турғун шеърӣ қолиплар

ф) Анъанавий эпик тасвирлар

Мана шу таърифни асослаш ва у воситасида таҳлил қилиш учун “Гўрўғли” дostonлари туркумига кирувчи “Гўрўғлининг туғилиши” ва “Гўрўғлининг болалиги” дostonларини таҳлилга тортдик [1;13]. “Гўрўғли” дostonидаги архетип образлар таҳлиliga ўтишдан олдин фольклордаги образ тушинчасини изоҳлашга эҳтиёж сезамиз. “Образ – Қиёфа. Бадий асарларда воқеаларни ҳаракатга келтирувчи тил ва характерлар образлар орқали намоён бўлади” [1;2]. Образлар адабиётшунослик илмида асарда тутган ўрни ва вазифасига қараб персонаж, бош образ, иккинчи даражали образ, характер, тип каби терминлар билан ифодаланади [1;26].

Фольклордаги архетип образларни эса асосий қаҳрамон, кўмакчи қаҳрамон ва воситачи қаҳрамонга бўлар эканмиз, фольклоршунос олим Шомирза Турдимовнинг “Гўрўғли” дostonларининг генесизи ва тадрижий босқичлари” китобидаги таснифга суяндик. Фольклордаги етакчи архетип образларнинг шаклланиши бевосита мифологик асосга бориб тақалади. Айни шу жараён “Гўрўғли” туркумига кирувчи дostonлар бош образи – Гўрўғли учун ҳам хос. Гўрўғлининг мифологик асоси календарь мифлари қаторига кирувчи куёш туркуми мифларига бориб тақалиши ўрганилган. Фольклорда миф ва архетип айни бир тушунча деб таърифлаган қатор олимлар мавжуд [2;35]. Психоанализ мактаби архетипни инсоннинг ҳаётӣ циклига мос ўрганади. Асосий архетипларнинг бола, ота-она, соя, қаҳрамон ва ўзлик деб аталиши ҳам айни шу жараённи ифода этади. Яъни бир инсоннинг туғилиб онгсизлик ҳолатидан онгли, англаган ҳолга келишини – хаосдан космосизацияга ўтишини айни шу

архетиплар мазмунан ўзида қамрайди, деган фараз илгари сурилади. Айнан бу ҳолат мифга ҳам хос, аммо у бир инсоннинг шахсий онгсизлик ва онглилик даражасини эмас, табиат, воқелик ижтимоий ҳаётдаги хаос устидан космос ғалабасини акс эттиради ва унинг асоси фольклордаги энг асосий миф бўлмиш яралиш мифига бориб тақалади. Оламнинг яралиши халқлар мифларида қаҳрамоннинг ўз-ўзидан туғилиши, Ер ва Осмоннинг ажралиши, тўфон каби бир неча архетип мотивларида ифодаланади. Яралиш мифи ўз-ўзидан қаҳрамоннинг туғилишини тақозо этади. Чунки яралиш мифи динамикасининг асосини ташкил қилувчи мотив ҳам бу қаҳрамоннинг йўли – хаос устидан ғалабасидир. Психоанализ мактабидан фарқли фольклорда архетипларни фасллар циклига мос тасниф этиш таклиф қилинган. Гўрўғли архетип образи шаклланишини фасллар циклига мувофиқ мифологик мотивлар ёрдамида кўриб чиқамиз.

Гўрўғли образининг ўзбек фольклоршунослигида қуёш туркуми мифларига бориб тақалиши ўрганилгани, қуёш туркуми мифларида эса қаҳрамон йўли фасллар циклига мос шаклланиб бориши айнан шу йўлдан боришимизга асосдир. Нортман Фрайга кўра фасллар циклида баҳор ҳаёт циклидаги туғилиш аналогиясига тўғри келади, ўз навбатида, мифологияда бу қаҳрамоннинг туғилиши ҳақидаги мотивни юзага келтирган [2;57], маълумки, Гўрўғли қабрда туғилади. Архетип символ сифатида қабр – зиндон, тоғ, дарё, кўл каби символлар икки дунё туташган жойни ифода этади. Демак, яралиш ва туғилишни икки оламнинг ўзаро туташуви тарзида талқин қилиш мумкин. Қуёш туркумига кирувчи миф сифатида Гўрўғлининг еростида туғилиши қиш – зулматдан чиқиб баҳорнинг бошланиши рамзидир. Ўлиб тирилувчи табиат рамзи барча қуёш туркумига кирувчи мифларнинг асоси саналади.

Ўлиб тирилувчи табиат мотивининг яна бир аналогияси эса хаос устидан космос ёки аксинча бўладиган ҳолатдир. Ўлиб тирилувчи табиат мифларида қиш устидан баҳор ғалабаси ёки баҳор (ёз) устидан қиш ғалабаси асосий ўзак мотивдир. Бу ўзак мотив мифда қаҳрамоннинг антиқаҳрамон билан кураши сифатида баён қилинади. Шунинг учун деярли барча архетип қаҳрамонларнинг ўзига куч жиҳатидан тенг келадиган рақиби – антиқаҳрамон мавжуд. Уларнинг кураши ўлиб тирилувчи табиат билан боғлиқ мифларда ҳам асосий динамикани шакллантириб беради. Табиат фасллари, ҳаётий цикллар доимий алмашилиб боргани сингари мазкур турга кирувчи мифларда ҳам гоҳ қаҳрамоннинг, гоҳ антиқаҳрамоннинг қўли баланд келиши азалий қонун, илмий тилда айтганда эса архетипик жараёндир. Гўрўғли архетип образининг антиқаҳрамони эса дostonда Райҳон Араб сиймосида гавдалантирилган. Райҳон Араб дostonда қиш тимсолини ўзида мужассамлаштиради. Туғилиш баҳорни англантиши, шарқ халқларида эса баҳорий тенгқунлик Наврўз байрамига тўғри келиши, шундан келиб чиқиб Гўрўғли образининг мавсум-маросим фольклорига бориб тақалиши Шомирза Турдимовнинг юқорида кўрсатилган китобида ўрганилган.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, “Гўрўғлининг болалиги” достонида ҳам қаҳрамон ва антиқаҳрамон кураши дoston асосини ташкил қилиб турувчи асосий архетип мотивдир. Ёз фасли билан мувофиқ Гўрўғли ҳаётидаги асосий цикл “Гўрўғлининг болалиги” достонида тўлиқ очилган. Ёз ҳаётининг циклдан ёшлик, ўсиш аналогиясига, мифологик мазмунда эса қаҳрамоннинг триумфи, ғалабаси ҳақидаги мотивга уйғундир. Гўрўғлининг ўзга юртда туғилиб така-ёвмит элига қайтиши, Аҳмад Сардорга ўғил тутиниши, Райҳон Арабнинг Аҳмад Сардорнинг хотинини олиб қочиши ва ўч олиш мақсадида ёш Гўрўғлининг Райҳон Араб қизи Зайдинойни олиб қочиб, Аҳмад Сардорга хотинликка бериши – Гўрўғлининг илк триумфи, ёш Гўрўғлининг илк ғалабаси, ўлиб тирилувчи табиат ҳодисасига мувофиқ Қуёшнинг энг қувватли даврига киргани тимсоли эди. Демак, ор олиш мотивини қиш устидан етилган қуёшнинг – илк ва ишончли ғалабаси деб талқин этиш мумкин. Шунингдек, Гўрўғлининг Зайдинойни олиб қочиши қаҳрамонлик мифларидаги инициациялар жараён тарзида қараш мумкин. Гўрўғли Зайдинойни олиб қочиши баробарида ўзининг илк синовидан ўтди ва энди унинг ҳаёти, фаолияти ижтимоийлик касб этишни ҳам бошлайди. Бу мазмун Зайдинойни олиб қочган Гўрўғли ўлган ҳукмдор Урайхон ўрнига така-ёвмит ҳукмдори қилиб кўтарилиши, шунингдек, Хизр бошлиқ илоҳий кўмакчилар бир шаҳар пайдо бўлиши ва Гўрўғли унда бош бўлишини башорат қилганида ҳам кўринади.

Кўплаб халқларнинг мифологиясида инициациядан ўтган қаҳрамон ёрга эга бўлиши, ёр учун кураш ҳам инициациялар жараёни ифода этиши ўрганилган [2.36]. Гўрўғлининг Зайдинойни Аҳмад Сардорга бериши, у учун курашни ҳам айна шу сатҳга қўйиш мумкин. Қолаверса, Гўрўғли эпик ҳомийлари маконидан парилар билан қайтиши унинг тақдирланганидан далолат эди. Гўрўғлидаги Зайдинойни олиб қочиб, Аҳмад Сардорга хотинликка беришини дунё фольклорида кенг тарқалган ёр учун кураш мотиви сирасига киритиш ўринли деб ўйлаймиз. Мазкур кураш мотивида эътибор қаратиш лозим бўлган муҳим жиҳат шуки, ёш Гўрўғлининг қувватга кириши унинг антигонисти бўлган Райҳон Арабнинг заифлашувини англатади. Архетипик аналогияга кўра ёз (баҳор) қувватга тўлиб қиш (куз)нинг заифлашганини, хаос устидан космос ғалабасини, тун устидан кун, ўлим устидан ҳаёт ғалабасини ифодалайди. Кўринадикки, мангу қарама-қаршилик, ҳаётнинг доимий диалектикаси архетипик дунёқараш учун асосий таянч вазифасини ўтайди. Архетипик қарашдаги мазкур диалектика ҳаёт цикли учун ҳам, фасллар цикли учун, инсоннинг онгсиз ҳолатдан англаб бориш босқичи учун ҳам, мифологик ва бадиий асарлардаги воқелик динамикаси учун ҳам бир хил хос. Мифологияда, қаҳрамон йўли ёритиладиган эртақлар, эпос ва кўпчилик бадиий асарларда мана шу диалектикани кўрсатиш учун доим қаҳрамонга қарама-қарши куч – антигонистнинг борлиги муҳим ўрин тутаяди. Шу сабаб архетип образлари

типларга ажратишда биз алп типига параллел равишда антиқаҳрамон, ғайриқутбни ҳам айнаи бир устунга қўйдик.

Мифологик тасаввурга кўра мифлардаги қаҳрамонлар энг бошида худолар ва руҳлар бўлган. Яралиш мифларининг барчаси, шунингдек, ўлиб тирилувчи табиат билан боғлиқ календар мифларида худолар ва ҳомий руҳлар энг бош образ бўлган. Айнаи худо ва ҳомий руҳлар образи кейинчалик ижтимоий ҳаётдаги қаҳрамон архетипига эврилган. Бундан келиб чиқиб Гўрўғлини илк асосда Қуёш Худоси, унинг антигонисти бўлган Райҳон Арабни эса Қиш (Зулмат) Худоси бўлган деб тахмин қилишга асос бор. “Гўрўғли” исмининг қуёшга, оловга бориб боғланишини фолклоршуносликда асосланган.

Миф – бу маросимнинг вербал коммуникациядаги формаси эканидан келиб чиқсак, “Гўрўғли” эпосидаги воқеалар Қуёш Худоси учун қилинадиган мавсумий маросимларнинг бадий ангиами деган хулосага келиш мумкин. “Гўрўғли” эпосининг мавсум-маросимни ифодалаган мифдан эпосга эврилишида айнаи антиқаҳрамон билан кураши ўзак асоси саналади. Бу кураш шунчаки кураш эмас, катта ижтимоий воқеликни акс эттирган, ўз навбатида катта ижтимоий-сиёсий курашдир. Эпосда алп қаҳрамонлар авлодни, қабилани, оилани ҳимоя қилиш учун курашга киришади. “Гўрўғлининг болалиги” достонида Гўрўғли ўзи ва оиласи шаъни учун курашга киришса, эпоснинг бошқа достонларида Райҳон Араб энди бутун бир юртига хавф солгани учун курашга отланади. Алп типига хос бўлган – алпнинг асосий миссияси бўлмиш ижтимоий-сиёсий жиҳатдан хаосдаги элини космисизация жараёнига олиб келиш учун кураш “Алпомиш” эпосида “Гўрўғли” эпосига қараганда яққол кўзга ташланади. Шунга мувофиқ, “Алпомиш” достонида антиқаҳрамон, рақиб каби қарши турувчи кучлар линияси бўртиб кўриниб турибди. “Алпомиш” достонида Алпомишдай Алпга тенг кучли антогонист – Сурхайл кампир образида жамланган.

Эпосда асосий архетип образлар билан биргаликда кўмакчи архетип образлар ҳам сюжет мотивларни шакллантиришда фаол иштирок этади. Улар қаҳрамонни курашга ундайди ёхуд курашнинг асосий сабабчиси бўлади ёки кураш тақдирини ҳал қилувчи кўмакчи кўрсатишади. Эпосдаги кўмакчи архетип образлар – ёр, от, ҳомий эронлар қиёфасида кўринади. Эпосдаги асосий мотивлардан бирини – кураш архетип мотиви деб оладиган бўлсак, қаҳрамоннинг кураш йўлини айнаи образларсиз тасаввур қилиш қийин. Е.М. Мелетинский ўзининг архетипларга оид ишида эртак ва эпослардаги ёр ва кўмакчи қаҳрамонларни илк мифологик асосда тотем билан боғлиқ тасаввурга бориб уланади деган фикрни олға суради. Фолклоршунос олим Шомирза Турдимов Гўрўғли эпосидаги ёр образи (Мисқол, Юнус парилар) кўк қизи, она мотиви эса бевосита ой тимсоли билан боғлиқлигини айтади. Ҳар икки олим фикрида кўринадикки, эпосдаги аёл образлар – она, ёр мифологик асосда шунчаки қиз ёки аёлни ифода этмай, илоҳий сифатга эга деб қаралган – она, ёр образи илоҳий кучларнинг тимсоли вазифасини ўтаган. Айнаи шу ўринда бу

эпосдаги ёр ва она образларини кампир архетип образи остида бирлаштиришни лозим топдик. Мазкур фикрга келишимизда “кампир” сўзининг шомонлик динидаги “қам” сўздан ҳосил бўлгани, “пир” эса “ҳомий” маъносига эга эканлиги ҳақидаги фараз туртки бўлди. Қозоқ фольклоршунос олимаси Зира Наурузбаева таъбирича, кампир сўзи – аслан қам-шомон етакчи аёл коҳинни ифодалайди – бир сўз билан айтганда, матриархат давридаги қам-шомонлик динининг бош шомонидир. Айни шу асосга таяниб, “Гўрўғли” эпосидаги Ҳилолой (ой тимсоли), парилар (Ёр ва кўк қизлари) каби образларнинг илоҳий сифатларга эга деб анлангани, шунингдек, “кампир”- бош коҳин ҳам дунёлар ўртасида алоқачи вазифасини ўтагани, функцияси жиҳатдан бу образлар бир умумий асосга эга деган қарор бор бизда. Қолаверса, ҳар бир образ архетип даражасига кўтарила олмайди. Ўзбек фольклорида кампир образи архетип даражасига кўтарилганини кўриш мумкин. Бунга мазкур ишнинг олдинги бобида кўрилган “Санги сополтош” эртаги, “Алпомиш” достонидаги Сурхайил кампир, мастон кампирлар мисолдир. Келтирилган барча манбаларда кампирлар ғайритабиий сеҳрли кучга эга образ сифатида тасвирланган. “Кампир” истилоҳли образни архетип образ деб атар эканмиз, бунда сўзни биз ҳозир тушунадиганимиз каби ёши ўтган кекса аёл деб эмас, балки илоҳий ғайритабиий кучларнинг тимсоли бўлган аёл образи деб қараш мақсадга мувофиқ.

Кўмакчи образлар архетипига кирувчи от, ҳомий эранлар ҳам эпосда муҳим ўринга эга, чунки улар қаҳрамоннинг мақсадга эришиш йўлида фаол таъсир кўрсатади. Ҳомий эранлар кўпинча чол қиёфасида ифодаланади эпосда. Мисол тариқасида, “Алпомиш” достонида учровчи Шохимардон пир, Қултой каби образларни олиш мумкин. “Гўрўғли” достонида эса бош ҳомий Хизр, шунингдек, Соқибулбул сайис ҳам ҳомий эран образида келади. Улар қаҳрамонга ёрдам ва мадад берувчи, қаҳрамон адашганда тўғри йўл кўрсатувчи образлардир. Архетиплар орасида Ўзлик архетипи энг муҳим аҳамиятга эга ва ўзлик архетипини намоён қиладиган образлар донишманд тимсолида келади фольклорда ва бадиий асарларда. Биз шундан келиб чиқиб ўзбек фольклор асарларида учровчи яна бир асосий архетип образ – Донишманд Чол архетипи деган хулосага келдик. Ўзбек Фольклоридаги Донишманд Чол архетипига хос бўлган энг ёрқин жиҳат – бундай образларнинг бевосия илоҳий қудрат ва қувватга эгалигидир, шу сабабдан улар эпосда ҳомий эран даражасига кўтарилади.

Фойдаланилган адабиётлар :

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг халқаро бахшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи. – Тошкент, 2019. 7 апрель. – № 68.

2. Фольклор атамалари қисқача луғати. Урганч: .., -2007. -Б.
3. Гўрўғлининг туғилиши. Достон / Айтувчи: Муҳаммадқул Жомрот ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи: М.Муродов. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967. – 328 б.
4. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. – М.: Российский гуманитарный университет, 1994.
5. Турдимов Ш. “Гўрўғли” достонларининг генезис ва тадрижий босқичлари. – Тошкент: Фан, 2011.
6. Юнг К. Г. Архетип и символ. – Москва: [Ренессанс](#), 1991.